БІЛА ВІЛА

Нехай ніхто не плаче по мені.

Леся Українка

Уночі прилітав Перелесник, ти спалахувала від подарованого ним вогню і згоряла, щоб відродитись на світанні словом.

Закінчивши свою роботу, художник довго не відважувався поглянути на зроблене збоку, як сторонній, щоб оцінити витвір бодай для самого себе.

Не шкодував, що вибрав саме такий матеріал: медово-жовтий теплий тон якнайкраще в'язався із задумом, м'які лінії, накреслені природою на чутливому тілі грушевого дерева, також стали частиною мислі, і жаль було торкатися чорною фарбою свіжих світлих заглибин, та й він усвідомлював, що помножений на безліч нехай навіть добрих відбитків, дереворит втратить щось від своєї первісної щирості і вартості. Чорно-біле, різкіше й контрастніше розв'язання образу могло бути не таким, .як оте майже живе, виконане в дереві.

Хотілося також затримати почуття нерозривного зв'язку із зображенням, не дозволити йому віддалитись, зробитися надміру самостійним, існувати окремо — від цього художник збіднів би, полишений сам на сам із власною буденністю і звичайністю хто знав як довго — аж до нової мислі, до нового спалаху в роботі. Водночас він також радів, що врешті вивільнився від задуму, від ідеї образу, котра досі жила в ньому, настирливо і постійно вимагаючи свого реального, майже фізичного виявлення.

Уночі прилітав Перелесник, і смерть скулювалась і не відважувалась переступити поріг, жахаючись вогню, розбурханого в ній. Вона любила

контрасти, і в них найкраще могла накреслитися її думка,— може, тому вона в останні дш життя так прагнула написати про вічність, може, тому серед гір лавказу їй привиділася пустеля.

— Чи пам'ятаєш, Лесю, — сказала мати, — свою обітницю? Ти ж, здається, намірялась написати щось для того збірника — "Арго".

Вірила чи не вірила мати в те, що її смертельно хвора дочка зможе щось зробити? Вірила — чи просто хотіла заспокоїти і себе, і її, відвернути думки від того страшного, на що вони тепер у них обох могли бути скеровані; вирватися із тенет безнадії ще хоча б на мить? Леся не могла розмірковувати над тим, вона відповіла:

— Звичайно, мамочко, пам'ятаю, це було навесні, після подорожі до Ьгипту, правда ж?

Пустеля родила дивні речі. Жовтий пісок через тисячоліття повертав людям корони царів, рештки стародавніх будов і навіть крихкі папіруси, а мислі, списані на них, були тривкими й вічними, як сама пустеля.

Родився також у пустелі хамсин, рудий, як вогонь, і лихий, як розпач, і безнадія родилась тоді в Єгипті, але й крихта віри в Лесиній душі.

Хтось чорнявий і смутний, як ізольда Білорука, хтось десь далеко у зелених буковинських горах розгортав штемпльовані в Єгипті конверти, і слова обпалювали когось, як рвійний вітер Єгипту...

І на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур єгипетського заходу видно їм, і эолота пустиня снує свої гарячі полудневі мрії перед їх очима — те все ще не заказано мені...

— Мамо, візьми папір. Хочу спробувати, як би то могло виглядати. А потім, коли встану,— неодмінно напишу драматичну поему.

Мати була готова записувати, а в Лесі перед очима поставав Єгипет, найкраще їй запам'ятались обличчя й краї, бачені в дитинстві, а все-таки Єгипет вона також нам ятала добре.

...На горизонті золоті піски без краю, а попри залізниці понад водою золота пшениця хви-лює-хвилює і наче тече в пустиню, як золоте море. Се ж у Єгипті жнива починаються...

— Ти записуєш, мамо?

— Але ж ти мовчиш, Лесю, що я маю писати?

— Справді? То я вже говоритиму, слухай.

На передмісті Александрії живе сім'я грецька (еллінська), в той час, коли нова віра взяла вже силу і в свою чергу стала тіснити і гнати тих людей, що держалися давнішньої віри й кохалися в далекій науці.

Теокріт, дуже вчений еллін, не християнин, кохається в давньому писанні, має цілу бібліотеку — збір папірусів. Його діти, син сімнадцяти літ і дочка п'ятнадцяти, теж привчені до давньої науки, вірні давній релігії.

Ясний день пополудню. Син і дочка Теокрі-та сидять у своєму середньому дворикові; син чита й оповіда сестрі. Приходить старий чоловік, сусіда. Дуже збентежений, і каже дітям, що їх батька схопили в храмі (на сходах до храму) ; його ув'язнено за те, що він "ширив єресь, проповідував думки грецьких філософів, одвертав од догматів віри християнської. Він казав: "нема рабів божих" — єсть і повинні бути люди, вільні "тілом і духом".

"Начувайтесь лиха",— сказав старий.

"Прийдуть і в господу до вас: заберуть всі папіруси, понищать, попалять, яко писання єре-тицьке, поганське".

Дівча плаче, потім радиться з братом — що робити. Зважують, що треба поховати хоч найдорожчі писані речі. Ждуть вечора з турботою, чи встигнуть поховати... Уночі засвічують світло у сховах, у покої вибирають писання. Ідуть, ховають в пустині, просто в пісок... Хлопець погрозливо підносить руку: "Нехай буде проклята ця земля і хай довіку прокляті будуть люди, котрі карають смертю мудрість!" Нехай довіку прокляті...

Рожеві сфінкси. Дагабія — велика барка під білими вітрилами — плине вгору Нілом. Зруйновані старовинні святині в Люксорі, Карнаці, Есне, Елефан-теї. Жнива в Єгипті. Хамсин. Так хочеться' ще раз усе побачити!

— Втомилась, може, Лесю? Годі вже, перепочинь, потім допишемо, ще буде час.

— Буде час? Не буде часу, мамо. Колись ціну тому часові не дуже й скласти вміла, і марнувала без пуття, а потому мені все здавалось, що він від мене втікає, і як його затримати... я не знала... Мамо, ви-кресли останні рядки з прокляттям, не хочу прокляття. Нехай діти вірять, що для них прийдуть кращі часи, що хтось колись знайде ті скарби й дізнає великої мудрості. От зараз скінчиться ніч, встане сонце, вони впадуть на коліна. Нехай останнім акордом буде молитва до Геліоса...

Конспект залишився тільки конспектом, задумові не судилося здійснитись. Записаний рукою Олени Пчілки — матері Лесиної,— він був надрукований у збірнику "Арго" — але вже по Лесиній смерті.

Ідея й образи жили в художникові давно, зродившись так несподівано й раптово, як спалах блискавки, через що він не міг відразу їх розгледіти, усвідомити й виразити, і вони зосталися в ньому спершу

Реформованими, без чітких контурів і майже неви-значені. Але навіть невизначені, власне, скоріше через ту невизначеність,— вони не полишали його, переслідували, заважали думці обійняти новий обшир, і навіть, коли він міркував над чимось зовсім іншим і віддаленим, все одно думка звертала на те одне, що не могло відразу визріти і не знаходило свого розв'язку.

Що це не повинен бути звичайний портрет, він знав напевно: такий портрет мусив би мати в собі елементи подібності, отже, довелось би користати з роботи інших. Портрети можуть малювати лише сучасники — принаймні таке було його особисте тверде переконання, і йому залишалося шукати зовсім іншого відображення її натури чи характеру" чи сутності. І все-таки, хоча не збирався малювати портрета, де б на перше місце виступала зовнішня подібність, він трохи заздрив Трушеві й Красицькому, котрі могли малювати її подобу з натури, а та заздрість водночас мішалася з почуттям деякої переваги над ними.

Перевага зродилася завдяки часові, що розділяв його і її. Труш мусив, очевидно, усвідомлювати, що перед ним — незвичайна особистість, але коли стрічаєшся з незвичайною людиною за обставин зовсім звичайних — розмовляєш; п'єш укупі каву, жартуєш, приглядаєшся до одягу, до звичок, які не завжди можуть подобатися, а часом навіть здатні й дратувати,— то, без сумніву, втрачаєш за реальністю і буденною суєтою розуміння дійсного значення людини. Труш був її сучасником — а треба часової перспективи, аби зрозуміти сенс тобою зробленого, сенс того великого, до чого причащаєшся,— для цього потрібна часова перспектива. Навіть сенс дрібниць і подробиць. Вони з часом, буває, стають опуклі, важливіші, аніж те, що виглядало важливим первоначально. Труш знав більше — а водночас менше.

Місто, обірвавши якір, попливло у темряву і забрало за собою усю нервову, насталену, галасливу й важку суєту, як забирає її у безвість корабель, виходячи з гавані в море,— а я опинилася сама одна посеред пустелі.

Над голожовтою площиною сходило поволі таке саме жовте сонце, не було нічого, опріч сонця й пустелі, навіть маревом не заснованої, і в тій пустелі я мусила знайти рукопис, полишений колись у прадавні часи двома дітьми, братом і сестрою.

Я розуміла усю марність свого наміру, усю безнадійність подібної спроби знайти щось у цій жовтій пустелі, і все-таки йшла вперед (чи, може, назад?), прагнучи перешукати все і знайти ті напевно дуже важливі слова на папері. Адже для когось же заховали їх двоє дітей, рятуючи думки свого батька, бо його самого вони не мали сили порятувати. Двоє дітей серед пустелі, котрі здіймали руки до сонця — не з прокляттям, а з молитвою: "Геліосе! Рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх",— ці двоє дітей здавались мені безборонними, беззахисними, я шкодувала, що мені дано так мало влади над словом, що мені бракує відваги продовжити й дописати те, що їй не дозволила закінчити смерть. Хіба ж не намагались, протягом довгих років, після того, як знайшли прекрасну Ніку Самофракійську, відтворити її обличчя, поворот голови, лінію рук? Чому не спробувати дописати недописане, чому не знайти манускриптів, захованих у піску пустелі, чому не визволити двох дітей од вічного сумніву — даремною чи недаремною була в їх житті мить, коли вони, змагаючись із страхом, вирішили рятувати мудрість предків, мудрість свого батька?

Нехай там усі спроби відтворити голову крилатої Ніки виявились безрезультатними,— це не так уже й важливо; важливішими були самі спроби розшифрувати мислі й задум творця, важливішою була відвага, що дозволяла нащадкам братися до такої справи.

Чому ж не дописати, щоб тим якось озброїти двох дітей серед пустелі?

Я вагалася між двома альтернативами, між двома можливостями, і не знала, на котру з них можу зважитися.

Художник Іван Труш ставав якось особливо делікатний і люб'язний, кінчаючи двогодинні сеанси, але здавався просто-таки немилосердним під час роботи, неначе розпочатий ним портрет мав найвищу в світі вартість. Лесі були знайомі такий стан і таке ставлення до роботи, вона розуміла Труша й анітрохи не гнівалась. Мучила і дуже втомлювала її — крім необхідності просто позувати — власна бездіяльність у ті години, котрі для неї особисто пропадали, правду кажучи, марно — от хіба що могла насолоджуватись спогляданням Труша, глибоко захопленого роботою. Спостерігала за ним у процесі праці і дивувалась: як може працювати під її пильним поглядом, навіть не помічаючи того погляду і маючи в ній тільки модель, тільки поштовх до натхнення. Заздрила Трушеві: сама б так не змогла. Взагалі київська весна була для неї безплідна, бо надміру гамірна, заповнена буденними клопотами: хворіла сестра Оксана, приїздив і знову від'їхав батько, довго й неспокійно вибиралась в дорогу до Гадяча мати, а то знов свята, з отим печеним та смаженим, та вареним, та гостями, яких треба було прийняти, як належиться добрій господині, а яка з неї господиня, коли до куховарства не мастак, от тільки хіба кекс англійський вміє смачно спекти та зготувати добрий крюшон чи пунш. Зрештою, велике товариство й на свята і в будень важко зносити — найчастіше добре себе почувала на самоті, нехай навіть з тим страшним болем, від котрого здавалася сама собі тінню з Дантового пекла,— але ж на самоті їй так добре писалося, натхнення любило також самотину й опівнічну тишу — найкращий час для роботи.

Київська весна того року випала холодна, і Лесі забаглося тепла, все згадувалась по-справжньому й незвично гарна весна в Колодяжному — одна з тих рідких весен, проведених не на чужині. Здавалось, немов з цілого світу прилетіли туди зозулі, і від ритмічного зозулиного невгомоння їй самій було гарно й весело. А ще в Колодяжному чекала на неї рожева кімната з білими меандрами, і одна вельми мила й дорога річ, за якою Леся тужила, де б не була, бо без неї почувала себе як без рук і без пера — її столик до писання. Людина звикає до речей, нічого не вдієш,— а ще коли з речами немало пов'язано: стіл, за яким працюєш,

фортепіано... А все-таки ця київська весна не така вже й лиха: акомпонувала ж одній співачці на вечорі, присвяченому Гейне.

Холодно, одначе,— як восени. Труш Еладнав собі робітню у будинку Київського міського музею — на ту Олександрівську Лесі доводилось ходити здалека, дорога забирала десь півтори години часу, а Трушеві дарма, його влаштовувало освітлення та ще там щось, відоме й зрозуміле тільки самим малярам, а інше його не обходило. Будинок щойно зведений, зовсім новий, пахло свіжим тиньком і ледь зазначеним початком обжитості, ще бракувало затишку — хотілося розкласти посеред робітні гарне купальське вогнище й погрітися при ньому.

— Панні Лесі холодно? — здогадався врешті запитати Труш.— Коли так, може, на сьогодні вистачить?

— Якщо вам добре працюється, то ще померзну трохи, я терпелива.

Терпелива — мала кілька день тому приступ не з легких, і мусила сама собі дати раду, бо нікому було допомогти, і змушувала себе боротися з пропасницею і з апатією, і повертати себе до життя.

Трушеві, видно, увірвалась нитка роботи, бо він продовжував бесіду:

— Панно Лесю, хвалять ваш реферат. Ви до того вечора багато праці доклали. І добре зробили: Гейне треба було доконче в Києві спом'янути.

— Я вважала це своїм обов'язком, тим більше, що перекладаю досить з нього... Але ж біда з тою нашою київською публікою — так важко щось на певний термін зробити, а ще співців не було, все доводилось нараз вчити. Та, зрештою, чую, що бракує мені хисту організаторського — таки бракує.

— Але ж ні, панна Леся чудовий організатор, вечір гарно пройшов, усі дуже хвалять!

— Ой, годинойко моя, ті вже мені галичани! Вміють вони компліменти незгірше правити!

Труш засміявся:

— То, мабуть, панна Леся якраз з тієї причини має стільки добрих друзів серед галичан?

Правда, стільки друзів. Таких, без котрих годі було б і жити, і працювати. Франко, Павлик — найближчі, звичайно. З Павликом може бути така відверта, як хіба ні з ким іншим, опріч брата, та ще молодшої сестри.

— Друзі панни Косачівни — справжні патріоти своєї землі і рідної літератури, ладні життя за те покласти, аби йшов далі поступ тієї літератури, аби вона здобувала собі належне місце в світі,— уже серйозно говорив Труш.— До речі, про літературу: Гна-тюк у листі допитується, чому ви не шлете рукописів своїх до друку?

— Дякую, що переказали, я готую і пам'ятаю, та й мені самій на тім залежить, пане Іване... А от об патріотах: так говорити про Франка й Павлика, значить, надто мало сказати. Бачите, у нас велика біда в тім, що багато людей думають, ніби досить говорити по-українськи, а надто вже писати — і матимеш право називатись патріотом, робітником на рідній ниві — а це ж не так. Поруч з таким патріотизмом часом стоїть обмеженість і нерозуміння наших обов'язків перед народом...

Думала сеї миті про Сергія Мержинського. Про недавній його приїзд до Києва в справах соціал-демократів, про ту напружену діяльність, яку йому доводиться вести, а ніхто не помічає, який то Мержинський втомлений, який хворий. Поїхати б йому з холодного, вогкого Мінська — в Крим, до сонця, і добре б самій вибратися з Києва — чи не на хутір хоча б?.. А й справді, чому б не поїхати на літо в Гадяч, не утекти геть від суєти і взятися до роботи, нехай тоді безліч непочатих задумів

перебивають один одного, і нехай приходять думки і кажуть, що хочуть жити на світі, і просяться на папір,— так і треба буде зробити!

Дивилася на свій портрет — дивна якась, аж заволочений зажурою погляд,— що ж, може, так і є, бо не часто вона тепер уміє сміятися безжурним і втішним сміхом, як траплялося перше, у дитинстві. Власне обличчя на полотні, вираз і настрій, затриманий і відтворений художником, були чимось новим і навіть чужим — так, ніби не вона, а хтось інший позував до портрета, хтось схожий на неї, але не вона сама. А може, вона була такою до сеї миті — і тільки щойно стала іншою, а тої іншої ще не помітив, не зрозумів Труш? І котра ж із них справжня? Та, якого бачить сама себе, а чи та, яку змалював Труш? Не мала в собі ані крихти марнославства, ані заздрості до слави інших, скоріше жили в ній аскетизм і суворе терпіння, і готовність самопожертви на вівтар дружби — нехай би навіть та самопожертва нічого не породила — і готовність нести хрест ще важчий, аніж поклала на неї доля (шкодувала колись, що не може людина, як у казці, сама одна прийняти на себе всесвітні лиха і вселюдські болі) — може, хотіла цього затим, щоб виміряти й знати, на що здатна людина, може, для того, аби з гіркотою сказати собі й навіть іншим: бачите, скільки я можу,— а все ж при тому всьому і їй хотілось би знати, що зостанеться від її життя людям у прийдешньому? Нехай би тільки те, що пише. Та нехай і отся її подоба зостанеться, нехай бачать її такою, якою побачив Труш, і нехай ніхто навіть по смерті її не зазирає в щілину на пережите нею життя, не копирсається в нім, бо їй і по смерті буде боляче від чужого необережного дотику. Невже поети,— думала вона не раз,— мусять завжди жити на розпутті великому і віддавати людям на осуд, на поталу не тільки свої думки й роботу, а навіть і своє життя? Сперечалась колись з того приводу з Маковеєм, переконувала його, що кожна людина має право боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люди. А може, то тільки її власне почуття, і бракує такому міркуванню теоретичного розуму, — але ж і тепер зовсім недавно, на гейнівському вечорі, коли слухала другий реферат — біографічний нарис про Гейне, — обурювало її, що там так багато місця віддано літературній плітці, хіба є яка користь з перемивання й перевертання кісточок померлого поета?

Може, не треба було погоджуватись на портрет, якщо раптом через те малювання з'явився такий смуток? Змусила себе усміхнутись — Труш так делікатно, аж мило, зносив її поганий гумор і задуму:

— А знаєте, якось-то в Гадячі у нас гостював один молодий маляр. Фотя... Фотій Красицький, він чомусь мене увічнити не пробував, хоча всіх інших малював... Мабуть, я не підходжу під його смак!

— Під мій підходите якнайліпше, панно Лесю, і я маю намір увічнити вас, а разом і своє ім'я при вашому портреті!

Ох, ті галичани, вони так вміють правити вишукані компліменти! А їй тої миті раптом захотілось обернутися мавкою з довгим блискучим зеленим волоссям, обернутися мавкою у настороженому, готовому до якогось незвичайного дива предковічному волинському лісі.

Жовтий пісок звихрився, у піску танцювало маленьке хитре бісеня, стрибало на тоненьких волохатих ніжках, чіплялося мене і спокушало, примружуючи кругле зелене око: то чому б тобі не спробувати залюднити отсю пустелю, приведи сюди двох дітей з папірусами, нехай спробують заховати свій скарб у піску,— побачимо, що з цього буде,— а оскільки люди нічого робити мовчки не годні, то мусять же і ці говорити,— так гарно буде, коли вони заговорять, бо ж твоя в тім воля, що вони вимовляють!

Я відчувала, що це святотатство, я не мала права торкатись того, чого не дописала Леся,— але спокуса була велика, надто велика — я не могла більше знести самотності і жовтизни пустелі, і того хитрого бісівського нашіптування, і я здалась, підкорилась, і змусила дітей опинитись у пустелі.

Дівчина. Спинімось тут. Сюди ніхто не ходить,

Така тут жовта пустка і мовчання. Хлопець. Гаразд. Хай буде так. Пісок сховає

скарби.

Дівчина. Премудрість у піску… Послухай, брате, А як сюди ніколи і ніхто не звідається

більше,

То вже помре премудрість? Й правда

вмре?

Не було ж краще батька рятувати, аніж

отеє?

Слова самі в собі — лише пісок і порох, Шемрання непотрібне й невагоме, Що сиплеться між пальців, нездатне

навіть

Додержатися форми певної. А батько… Хлопець. Мовчи. Коли прийшла сюди, навіщо

сумнів

Зламати має наш розважний вчинок? Ми зважили усе, і вибрали, й рішили — То й мусимо вчинити, як рішили. Дівчина. А що, як храм на цьому місці

забудують?

Тоді також ніхто не знайде й не зуміє... Хлопець. Тоді наш скарб на підмурівок піде

Новому храму. Й проголосять нашу

правду люди,

Котрі самі прийдуть до тої правди,—

Хіба одне життя людське

Не варте перемоги мислі? Дівчина. Ми батька не побачимо ніколи... Хлопець. Ти знову за своє! Гадаєш, що мені

Байдуже? Дівчина. Я вже мовчу".

Двоє дітей узялись до роботи. Пісок осувався й осувався, то була страшенно мозольна справа — викопати в піску сховок для папірусів, здалека виглядало, що вони бавляться просто, як звичайно бавляться діти, будуючи свої химерні, недовговічні замки на піску. Могло також здатися, що вони шукають і хочуть знайти воду в цій пустелі. Мале бісеня тихенько підсміювалось із їх зусиль, а в пустелі десь далеко родився вітер і здіймав угору лісок, пісок їв очі, різав повіки.

Дівчина. Послухай, а почім ти знаєш, Що ніби ті, в новому храмі,— То наші однодумці будуть, а не вороги? Скажи, звідкіль ти знаєш?

Хлопець. Спіши, сестричко. Поки прийдуть люди, Що з'являться на світі після нас, І вибудують храм у цім пустельнім

місці,—

Сюди і зараз можуть нагодитись

І нас побачить. Тоді марними стануть

Розмови про майбутнє, бо ми не

скінчимо

Свого завдання. Поспішися, сестро!

А все ж видно було, що його гризли сумніви, хоча він відкидав докази хитрого бісеняти, нібито марна його праця, хлопець відважно змагався із власними сумнівами, що їх уголос вимовляла наївна його сестра, бо не знала, що не слід піддаватися сумнівам, і вони закінчили роботу, і тоді хлопець упав на коліна і простер до сонця руки.

Хлопець. О Геліосе добрий і всевладний, Тобі, найкращому з усіх богів, Ми звірили велику таємницю І просимо ці скарби берегти Аж до часів прийдешніх і прекрасних...

Бісеня реготало на повну губу і, регочучи, ховалось у бистрому в'юнкому піщаному вихорі, металося пустелею, кепкуючи з мого безсилля, з того, що йому вдалося спокусити мене і змусити робити щось, чого я не вміла робити. Я розуміла, що нічим не могла озброїти дітей серед пустелі, розуміла свою мізерність, свою недосконалість, і брак мудрості розуміла, і все-таки я хотіла, аби ті двоє дітей не зосталися безсловесними, аби вони щось говорили, бо мені було так самотньо серед пісків, а те лукаве бісеня реготало з мого безсилля, аж поки місто не повернулося назад, принісши з собою важку, але таку звичайну й необхідну мені для існування суєту.

Він шукав її скрізь, навіть там, де її напевно не могло бути, де ніщо не в'язалося з її іменем, і зовсім не дивувався, що саме в таких випадках приходило прозріння, сказав би навіть — відкриття, але ж щодо себе треба мати відвагу вжити подібного окреслення.

...Космач палахкотів осіннім пожаром і вщерть наповнювався плачем трембіти — ховали стару жінку з гір, несли труну на руках аж із верхів, аби виконати предківський обряд,— тому й несли до кос-мацької церкви, бо нагорі своєї не мали; заводили плакальниці, як осінній вітер, і трембіти трембітали, мовби хто розвивав і розвивав сувій чорної матерії, тоді йому всі голоси мішалися з барвами, а барви набрали розмаїтого звучання, густими контрабасовими тонами громадилися сиві хмари над Космачем, тоненько, як сопілки, видзвонювали жовті й червонаві листочки на деревах, і чорні очі старого Дзвінчука також видавали якийсь звук, однак він не вмів той звук ні з чим порівняти.

— І відтоді всі кажуть, ніби Дзвінчуки забили Довбуша, а то неправда, я вам кажу, що неправда, а мені самому мій дід оповідав, що таки неправда.

— Як же неправда, коли якраз Дзвінчуки?

— Ні. То лиш на нашому обійсті, але не ми. Дзвінчуки не зрадили й не забили, він приходив по зброю, і об тім знали, а не до ніякої Дзвінчучки, то також байка, одне лиш правда — на нашому обійсті старому... Он тут стояла хата; а там потік і камінь — бачите, ось так геть усе й було, він тут проходив — і хтось стрілив, і тут він упав, але ми не зрадили. Самі собі подумайте — коли б ми зрадили... Хтось сказав — ніби так, я кажу — ні, чому ж ви тому комусь вірите, а мені не хочете?

Тепер художник знав: чорні зіниці Дзвінчука родили звук пострілу. Так ось як це виглядало. Дзвін-чуки не бажають залишатися навіки в людській пам'яті зрадниками й намагаються створити свою версію загибелі опришка. Дзвінчуки не бажають зватися зрадниками, і яка з легенд правдивіша, якій судилося жити довше (зрештою, можуть залишитися й обидві) — хто його відає? Одне лиш зовсім зрозуміло: людям важко нести на своїм імені пляму; нехай навіть її стирає й змиває праведне життя кількох наступних поколінь,— щось усе одно зостається, і ось чому старий Дзвінчук розповідає кожному свою версію загибелі Довбуша.

— Ви самі поміркуйте, та коли б ми зрадили, хіба росло б щось на цьому полі? Та нічого б у нас не виросло! На Юдиному полі зерно не проросте. Ото вже істинна правда, можете мені, старому повірити!

Стару жінку з верхів у труні понесли назад у гори, щоб там поховати, а трембіти все розгортали та розгортали безконечне чорне полотно, але, може, це була тільки луна, відгомін, а в чорне був убраний Юда, він утирав піт з обличчя й усе копав та копав землю на своєму знеславленому полі, купленому за тридцять срібняків, йому й досі не спадало на думку, що на цьому полі ніколи нічого не вродить, жодна бадилинка не проросте. Леся ж такоя? сказала про це виразно й недвозначно,— художник тільки тепер, після бесіди з Дзвінчуком, до решти осягнув сенс написаного нею.

Художник. Слухай, Юдо!

Юда. Чого ти хочеш? Мабуть, і тобі

Забаглося мене тут сповідати! Я цих сповідників без ліку знаю, Наслухався... До'вчителя іди, Хто ж краще, ніж він сам, тобі

розкаже,

Як все було... Не стій! Іди! Художник. Мені

Будь-що потрібно знати: чи,

зрадивши,

Ти вірив й далі у його учення?

ГО д а. Лиш зрадою мені не дорікай!

Петро учителя зрікався тричі, Святий, однак,— святий же, а не

' зрадник.

Художник. Він сумнівався, і тому відходив,

Але ж вертався, бо верталась віра.

Юда. Гадаєш ти, що сумнів — це не зрада?

Що повертався він без лицемірства? Від зради гірше, тричі відступившись, Вертатись знов з надією на святість!

Художник. Тому, не сумніваючись, ти зрадив,— Не сумніваючись, не вірячи,

спокійно? Мені здається — ти подумав, Юдо, Як він помре, то й з ним його

всесильність.

І ти убив...

Юда. Та ні, не я убив!

Художник. Убив, бо думав: з тим всьому кінець.

А трапилося так, що смерть —

його початок.

Він тільки після смерті справді жив,

Смерть возвеличила його навіки.

Убивши, ти возніс його над світом,

Йому безсмертя смертю сотворивши... Та й над самим собою він піднявся, Коли помер, розп'ятий на хресті. Ти, зрадивши, таке вчинив для нього, Чого всі однодумці не зробили...

Ю д а. Мовчи! Я не хотів...

Художник. А сам зостався

З безплідним клаптем поля, па якому Що не посій — дарма. Ти лиш

признайся:

Зібрав хоч раз врожай на цьому полі?

Ю д а. Облиш. Ти ж бачиш сам — мене

здурили,

Мені продали клин землі заклятий. Художник. Заклятий клин? Ти сам його закляв Своєю зрадою...

Він уже бачив те, як міг би передати по-своєму її думки. В уяві вимальовувалася картина: закляте Юдине поле без жодного колоска, і Юдине обличчя, таке ж безнадійно чорне й безплідне, позбавлене сподівань і віри, затавроване обличчя Юди,— хай навіть мізерним було учення, в яке спершу повірив Юда, хай ті слова, слова, що їх промовляв учитель, були не зерном, а половою — та не зрадою встановлюється істина...

Матеріал для роботи він діставав у майстерні художнього інституту, там працював один старий, який напрочуд гарно вмів робити замки й ключі, а також достачав художникам, які займалися дереворитами, усе потрібне для роботи. Більше ніде у місті не можна було дістати такого дерева, чутливого, піддатливого, ніби наперед готового прийняти кожен штрих задуму. Треба було тільки пояснити старому, для чого піде дерево,— а тоді він уже робив більше, аніж це здавалося можливим, і природні лінії укладалися на дереві так, ніби знали бажання художника. Можна було подумати, що старий має таємну змову з якимось божком — господарем грушевих дерев, який постачає його чарівними золотистими дощечками.

Цього разу художник не міг би пояснити старому, чого хоче. Юда — всього лиш Юда, це могла бути ілюстрація до її думок, відкриття з Юдиним полем просто навчило його дошукуватись в усьому довкола сліду її думки, а в написаному нею — особливого змісту. Але ні, навіщо йому Юда?

Художник сидів собі, ніби прийшов на балачку до старого, а той тим часом щось шліфував, стругав, вигладжував, полірував — у цих мудрих руках, великих і грубуватих, дерево здавалося зовсім м'яким, наче воскова табличка, якій він з власної волі надавав будь-якої форми.

— Адам побачив світ у всій його красі й сказав богові: "Господи, я б хотів відтворити зроблене тобою, аби остаточно переконати світ у величі твоїй". Господь усміхнувся в бороду, бо знав, що Адам лукавить. Насправді ж Адам просто боявся, що прекрасне видіння може зникнути, і в дитинячій гордині своїй сподівався, що, відтворене ним, усе стане тривкішим і тривалішим. Господь усміхнувся, але він тоді ще любив Адама й не відмовив йому — нехай бавиться, подумав бог. І дав Адамові фарби, і полотно, і пензель, і сказав: "Працюй". День, і два, і більше трудився Адам, і заздрив богові, що той уже по шістьох днях міг спочити, вдоволений собою,— бо сам Адам не був задоволений тим, що зробив, і оскільки не спадало йому на думку, що то він незугарний передати красу божого світу, то прийшов до єретичного висновку, нібито бог сотворив річ

не надто досконалу — і почав на своєму полотні творити світ таким, яким йому самому праглося той світ бачити,— і знову не був вдоволений здійсненим, і знову починав усе спочатку, бо був не богом, а Адамом... Я хочу тим сказати, що якраз від Адама й походять митці,— засміявся старий, розповівши художникові цю байку. Художник дивився на те, що старий тримав у руках. Бог, може, й сотворив річ, назагал не зовсім досконалу, зате в руках у старого було те, що художник хотів понад усе взяти собі, бо той шматок дерева був досконалий.

Навіть тепер, коли довкола стояло місто, я думала про те, що як уже торкнулася цієї справи, то мушу знайти стародавній папірус, бо це вже стало моїм обов'язком. Інакше для чого тоді я тривожила дітей, і привела їх у пустелю, для чого я змусила їх говорити щось там, посеред пустелі? Я повинна знайти папірус і прочитати його, а мале бісеня з'явилося за мною до міста й ходило слід у слід, і тішилося з моєї безпорадності.

Портрет свій побачила Леся ще раз, через рік.

Помер Мержинський. Туга гнала світами шукати десь у якомусь закутку забуття. Змінити обстановку, зустрічатися з людьми, працювати. Все те якось не йшло, абсолютно нічого не хотілося. Тягуча, в'язка й незборима апатія стояла над нею — доводилося змушувати себе до всього, і надумувати собі бажання, яких не відчувала. Часом хотіла аж до різкого, майже фізичного болю тільки одного — нехай би все спочатку, і неправда, ніби його смерть звільнила її від тяжких, надмірних для духу й тіла обов'язків, неправда, що тепер вона має час, і право, і необхідність відпочити й зробити щось для себе,— нічого їй для себе не треба, нехай би все спочатку й без кінця, аби лиш він був, і жив, і щось говорпв, і просив її грати, або ж читати, або ж просто тримати його руку в своїй. Водночас розуміла, що смерть порятувала його від муки — не від життя, адже упродовж місяця Мержинський поволі гинув, і та довга й важка агонія була мукою і для оточення.

Потому минали дні — один, і другий, і десятий,— і хоч без бажань і без радості — а таїш жила, і дивувалася, що годна жити і коли б могла,

то просила б у нього вибачення за те, що живе,— бо як же могла без нього? Він усе мріяв про подорожі — до моря, або ж у гори — чому-то люди перед смертю завжди говорять про подорож? Далека дорога? Дорога без вороття? А добре б у гори. На зелену Буковину — в край, що давно став для Лесі дорогою мрією. У зелені весняні гори.

Весною її завжди гнітила пропасниця, була вона вірніша од найвірнішого дружини, але весною ж і манило в дорогу — чи то страх перед пропасницею, котра найбільше докучала саме вдома, чи то звичка вже була, народжена вічною необхідністю мандрувати, шукати рятунку для здоров'я, виборювати життя,— а чи то, може, мала таку бродячу натуру? Хіба ж тільки тому рвалася в дорогу, що змушувала її хвороба? Хіба не зривалася б з місця й не вирушала в путь, ведена інстинктом, як перелітний птах, якби була здорова? Інша річ, що подорожі з власної волі й охоти приємніші, миліші — то вже зовсім інша річ.

— Коли б мені здоров'я, то вийшов би з мене другий Пржевальський, бо я маю дуже бродячу натуру,— говорила, жартуючи, але ті жарти ні в кого не викликали усміху. А вона жартувала знову: — В мені помер великий мандрівник і великий музика, що ж, добре, що хоч здогадалася за слово узятися...

Гори манили. Дорога на Буковину з Києва вела через Львів. Зрештою, Львів завжди лежав на всіх її дорогах, куди б не вирушала,— у Варшаву, чи до Від-цд, а чи у Сан-Ремо,

Паморочна вагонна задуха змінилася на львівському пероні вогким холодом, що проникав в ослаблені легені і викликав кашель. Труш зустрів, відразу перехопив до своїх рук невеликий Лесин багаж; і з вокзалу вирушили до готелю.

— Уявляє панна Леся, я вчора аж тричі виходив до поїзда, чомусь гадав, що ви вже мали приїхати.

— Гарно було б, якби я могла так за трьома наворотами одного дня приїздити!

Сірий смутний Львів і сірувата мряка. Весняна львівська хляпавка — дощ і сніг навперемінно — ніяк не бадьорила, і тільки ненав'язливість Труша і його доброхітливе старання допомогти в усьому радували Лесю. Готель "Централь" гарно обладнаний, але й там їй бракувало тепла. Трушева студія — він також жив у "Централі" — містилась поруч з Лесиною кімнатою, Труш палив у грубці, аби гостя обігрілась трохи, замовив гарячого чаю.

— Напою вас, зігрієтесь, і відразу Львів стане прекрасним, а хляпавка обернеться весняним цвітінням.

Леся охоче пила чай, тримаючи чашку по-дитячому обома долонями, долоні обігрівались,'і тонкі бліді пальці виглядали такими ж делікатними, як порцеляна.

Спершу думала пробути у Львові три дні, але третього дня запізнилася на поїзд — і залишилася ще на день. Кожна із тих годин була заповнена зустрічами, бесідами, ходінням до редакції і до знайомих — добре, що Труш допомогав, а коли й міг, то виконував дещо за неї, аби вона не так втомлювалася. Втома, однак, не відходила, і напружені нерви, хоч як намагалась тримати їх у кулаці, видирались, звивались, і боляче ранили і викликали бажання сперечатись — дарма, що розуміла, як важко буде людям розмовляти з нею, хворою. Металася між повною апатією і несподіваною спрагою діяльності, між замкнутістю і експансивністю. Дивувалась, що її запрошують ще побути у Львові — а найбільше намовляв до того Труш, і хотіла вже опинитися серед зелених гір, у теплих Чернівцях, які малювалися їй чомусь дуже затишними і знадливими, ніби там чекав на неї добрий дух, здатний вигоїти біль і подарувати розраду. Львівське готельово-ресторанне життя вирвало її зовсім з берегів за ті недовгі чотири дні.

Рятувала трохи зовнішня витримка, уміння не докучати іншим, володіти собою, надто при чужих,— і через те мало хто розумів, як важко їй владнувати літературні й громадські справи. Залишила Ганке-вичу кілька рукописів товаришів з України — це були брошури, злагоджені й підготовлені до друку соціал-демократами: "Маніфест Комуністичної партії" та Дікштейнова "Хто з чого жиє". Помимо свого особистого переконання в необхідності якнайскоріше видати ці брошури, відчувала свій святий обов'язок перед пам'яттю Мержинського — здавалося їй, що зосталася жити також і для того, щоб продовжити роботу свого учителя і друга.

Ганкевич, правда, не здавався людиною надто надійною. Публіцистика цього пана-радикала не раз викликала в неї заперечення, бо Ганкевич, лідер галицької української соціал-демократичної партії, був на віддалі від справді прогресивних ідей, але треба було користуватися кожною можливістю розповсюдження нелегальної літератури, і Леся наполегливо просила його писати пізніше про все їй до Чернівців, наполягала, аби підрахував, скільки коштуватиме видання, визначив, що може бути видане на галицькі кошти, а що потребуватиме наддніпрянських. Вела в тій справі поважну розмову із Франком, хоча бачилися вони того разу недовго.

Звірятися у своїх особистих клопотах не вміла нікому, не скаржилася — і та иерозділена туга здавалася ще важчою. Але не хотіла нічого легкого, не хотіла втрачати навіть болю, збуваючи його буденними словами, вимовленими в звичайній розмові. Коли все зривалось і закипало віршами, ставало вже не тільки їй належним,— тоді не боялась ані слів, ані вибуху почуттів, не з'являвся у ту мить навіть сумнів у власному таланті, не мучив звичний у інші години жаль, що живе рослиною, що ніби немає з неї користі ані людям, ані собі, не думала: нехай би моя охота до життя та дрібка таланту була подарована долею комусь іншому — ні, стократ ні,— бо тоді почувала себе найдужчою в світі.

Одного з тих мокрих, захляпаних, не по-квітиево-му холодних днів зайшла до редакції "Літературио-наукового вісника". Довідалася, що її переклади з Гейне ніде не затратились і не згубились, але, перш ніж побачити світ окремим виданням, будуть опубліковані у "Віснику" — там вони поки що й знаходяться.

У редакції "Вісника" віч-на-віч стрілася сама з собою. Знову мала перед очима той портрет, мальований у Києві,— і хоча писала матері: не знаю чому, але воно чомусь смішиувато-таки на се дивитись,— у першу мить не мала бажання сміятись. Портрет той був чимось уже їй зовсім не належним, він стосувався не так нинішнього дня й не так того минулого, коли малював її художник,— портрет був ніби з прийдешнього, з того, що зостанеться поза нею незалежно від її бажання і волі.

Така роздвоєна, розділена, пошарпана й знервована зустрілася тоді з Павликом. Михайло Павлик був людиною, якої не боялась. Франко був для неї насамперед учителем, великим метром, і нехай відважувалась говорити метрові те, що думає, і ризикувала критикувати метра — таку вже мала натуру,— коли б навіть сам господь бог зробив щось не так, як від нього сподівалась, то і йому сказала б, що думає,— однак Франкові не вміла чи не зважилася звіритися так, як Павликові:

— Ви, може, дивуєтесь, берете мені за зле мою млявість чи байдужість — то все не так, я не байдужа, мене цікавить все, що повинно цікавити... Дуже вас прошу, не кажіть того нікому з львів'ян. У Львові дехто любить, здається, займатися чужими приватними справами, а я до того не хочу нікого допустити. В мене трапилася страшна трагедія, півроку морального пекла, а тепер — істерія, анемія, та ще новий дарунок щедрої природи — якийсь катар у грудях. Хочу поїхати високо в гори, втекти від лиха... Не майте мені за зле...

Пав лик мав охоту пожаліти її, як малу, збіджену, втомлену дівчинку, але вона не любила жалощів, вона навіть скаржилась аж ніби якось через силу, ніби відвертість була для неї не можливістю полегшити свою

біду, розділити її хоч трохи, а навпаки: тією сповіддю вона ніби подвоювала свою тугу. Він потішив, як умів, вишукував слова:

— Але ж ні, панно Лесю, не беру вам нічого за зле, я хотів би зрозуміти, допомогти, розрадити. Ви надто легко готові йти на самопожертву задля товариша, задля близької людини — хіба ж не було так з вами тоді в Софії, коли прийшло лихо в родину вашого дядька? Чекайте, чекайте, послухайте мене хоч хвильку! При вас кожен почувається й сам сильнішим, кращим, але чи маєте ви право дарувати себе одній людині, нехай навіть кільком людям, коли ваш талант належить цілому народові, панно Лесю? То не пусті слова — я справді захоплююся і вашим розумом, і ерудицією, і талантом.

Павлик не перший говорив, що люди при ній стають кращими й сильнішими,— але ж такому важко повірити, то був би надто щасливий дар!

— Не ідеалізуйте мене, прошу вас, дорогий друже, не ідеалізуйте, я сього так боюсь — аби потому не впасти з п'єдесталу!

Він бачив коня, зовсім незвичайного, дивовижного коня, кінь летів у повітрі, підтримуваний у польоті фантастичною силою — ба ні, той кінь був крилатий, крила мав дужі, і нервова розумна сила відчувалася в крилах, політ мав напевно якусь затаєну мету, ще не зовсім йому зрозумілу.

— Готуєте для когось це дерево?

— Подобається? Гарне?

— Мені воно потрібне. Я вас прошу. Я заплачу, не в борг — я зараз заплачу, скільки скажете.

Дерево потрібне буде йому тої ж миті, він уже відчував його в роботі.

— Гм, — сказав старий. — Розумію... Адам має охоту удосконалити світ божий.

— Ні. Адам має охоту вгадати таємницю світу божого.

— Бери, Адаме, бався,— сказав старий. Досконале дерево належало йому. Тримав його

в руках — маленький квадратик грушевого дерева, за яким угадувалося прожите життя — корінь, дощ, зелене листя, кожухувата кора, довгастий жовтий плід, гостре лезо ножа, руки старого чоловіка. Дерево мало стати основою його задуму. Дерево підказувало Думку.

Ритм вірша в'язався із ритмом таємниці, записаної на дереві. Але який то мав бути вірш?

Та що ж, нехай не зрушу я нічого, зірвавшись у безодню забуття, аби не ранила так смерть моя нікого, як ранило мене моє життя.

Як ранило мене моє життя. Не так — щось інше. Пластичніше і водночас різкіше. Як ранило мене моє життя?

Бісеня було смутне. Підібгавши поли чудного каптана, бігло за мною:

— Зажди, що ти все ходиш та ходиш тими вулицями? Коли б ти знала, як мене втомило твоє місто, мені бракує мого піску — і що ти бачиш доброго у цьому тісному плетиві каменю? Зажди, слово честі, я маю щось тобі сказати, я знаю, де той папірус — за малий шматок хліба я покажу тобі, де заховано папірус!

Сівши на зелену паркову лавку, я примостила бісеня собі на коліна. Воно виглядало змученим і голодним, я дала йому шматок хліба. Хліб був черствий, я розділила кусень навпіл. Ми споживали хліб — не їли, а таки споживали — і було в тому щось від священного ритуалу, так, ніби ми

обоє вирощували той хліб, і зрошували його, і благали сонце змилостивитися й не спалити врожаю — а потому вогнем обпікали той хліб і чудувалися обоє прекрасному диву, названому хлібом, перш ніж зважилися призволитись до його смаку.

Смутно приглядалися круглі зелені очиці бісівської дитини до світу, котрий був такий звичний, і рідний, і невід'ємний від мене. Приречене вийти з пустелі услід за мною, бісеня, мабуть, тужило за жовтим піщаним пеклом, за вітром і смерчем, воно, мабуть, хотіло перекотиполем перекотитися уздовж того безмежжя — а було змушене сидіти поруч зі мною і спокушати мене до того, аби я знову згадала про двох дітей — коли ж бо тут, у місті, все виглядало значно простіше, і вже почала віддалятися від мене трагедія дітей, полишених мною серед пустелі, навіть муки сумління не тривожили мене, хоч то я викликала життя в пустелі і там залишила дітей напризволяще. Я думала: чи не забуло тут, у місті, моє маленьке бісеня, де треба шукати старого папіруса? Не дивно було б! Стількп сотень літ минуло, ще й не таке забулося, цілі цивілізації випали з пам'яті людства, колосальні шматки історії — чого ж вимагати від маленького бідного біса? Набубнявівши ніжністю і ласкою до цієї чудної істоти, я боялась навіть ворухнутися, аби не зрушити задуми, в котру несподівано пірнуло бісеня.

Проходили повз нас люди, перекидалися словами, а ті слова падали на землю разом з листям — насувалася осінь, бісеня розгладжувало на коліні сухий листок, він шарудів, як старий папірус,— дзеленькотіли десь за спиною й за деревами трамваї, там же виблискували оголені, як нерви, трамвайні рейки, бісеня старанно й побожно дожовувало останні крихти хліба — і тоді поруч з нами сіли двоє дітей, і дівчина вийняла з великого портфеля — з такими ходять лікарі і студенти — старий папірус. Я стерпла, закам'яніла.

Дівчина. Поглянь, що я знайшла. Хлопець. Старовина якась, здається, правда? Дівчина. Папірус це. Крихкий, немов зів'яле

листя.

Боюся доторкнутись, щоб

не знищить.

Хлопець. Ага... За хвилю підемо, сестричко.

Сьогодні маю всяких справ чимало. Дівчина. Чекай, чекай! Ти чув, що я сказала?

Це я" папірус! Лежав тихенько у піску

заритий.

Хіба ж не дивина: у нас — папірус? Немов для мене хтось навмисне

полишив,

Немов мені хтось написав на ньому

Таємне щось... Хлопець. Дурниця. Хіба ти можеш теє прочитати? Дівчина. У тім же й лихо, що не можу!

З якого не візьмусь кінця — нічого

Порадити собі не вдатна з тим

посланням.

Потрібно ключ знайти, розшифрувати... Прочитано ж халдейські письмена, Етрусків навіть написи розкрито! Мені здається, хтось благає: — Пробі, Рятуйте, зрозумійте, поможіть! — Я ж незугарна помогти.

Хлопець. Чудна ти, сестро! Все тобі щось сниться У білий, у звичайний день!" Та коли б навіть прочитала Кождіське слово на крихких листочках — Чи пойняла б ти сепс написаного? Ні! Слова від нас на сотні літ старіші — Зостався звук — а чи вага зосталась?

Дівчина. Не віриш ти в значимість давніх слів?

Хлопець. Я вірю в день, котрий ось зараз бачу. Котрий торкнути можу, як тебе.

Дівчина. То що ж, сей день за сотні літ

Уже в ніщо обернеться, в неправду?

Хлопець. Він обернутись може у ніщо вже й

завтра,

Якщо я завтра вмру,— Чому не хочеш цього зрозуміти? А хоч би й ти глибоко осягнула Прадавніх слів і сенс, і всю вагу — Навіщо се тобі? Кому поможеш? Як прикладеш до нинішнього дня Старі молитви, істини старі, чиєсь

страждання І чиєсь пізнання старого світу?

Слова, сестричко, порох і пісок. Шемрання непотрібне й невагоме, Що сиплеться між пальців, невдатне

навіть

Дотриматися форми. Ціну життя

людського Складають завжди вчинки — не слова! Дівчина. Мовчи... Коли прийшли сюди, навіщо

сумнів

Зламати має наш розважний вчинок? Хлопець. Що ти сказала?

Дівчина. Сама не знаю... Мені здається, ніби я

Колись давно десь чула цю розмову,

І щось мене так мучить, так болить... Хлопець. Бредня. Казок усяких начиталась

І їх чомусь за правду узяла.

Кажу тобі — у вчинку тільки правда,

І тільки дія має сенс. Дівчина. Але ж в основі вчинку завжди слово! Хлопець. Ні, слово — легка оболонка,

її здмухнути моя^е й дитинча.

Ти хочеш ще спочити — чи підемо?

Бісеня тихо, зачудовано й навіть якось злякано поскімлювало. Дівчина вклала папірус до портфеля, хлопець поблажливо й ледь примітно посміхнувся, вони обоє підвелись, а бісеня учепилося за мене:

— Але ж то не так, усе не так, послухай, що трапилося. Папірус був, але ж йому належало бути не тут, не так, розумієш? Я не дурив, я казав правду — за шматок хліба, за цей гарний шматок хліба я показав би тобі, де папірус, а ти сама спровадила їх сюди, сама змусила усе це говорити

— тож тепер не гнівайся, не нарікай на мене, бо я тут ні при чому, все з твоєї волі діялося, а що все це так — то вже не моя вина?

Я хотіла перебити оту безладну, злякану мову,— але не знала, що маю казати. Все було не так — все було не так з моєї волі.

Ми пішли геть, шаруділо під ногами листя і сипалось, як пісок у пустелі, як усі сказані й давно забуті слова — невже вони справді обертаються в ніщо, ледве їх устигають вимовити? Бісеня чалапало за мною, сумне й утомлене... Воно не сповнило свого завдання.

Щойно повернулася до Києва з Буковини — а вже знову виворожується дорога: до Італії, в Сан-Ремо. Лікар радить їхати, та й сама відчуває: важко буде перенести вдома осінь і зиму. Птах перелітний — тільки й того, що крил бракує та ще волі і сили, аби самій море перелетіти.

Чернівці, Буркут, Вижниця, Кімполунг — гори недарма манили й кликали, гарно було. Тихий Прут під Чернівцями, зелена буковинська весна з ясним, м'яким колоритом; буркутська хата під самим лісом, і величезна смерека, і папороть, і птахи, і Черемош шумить, а з ним навперейми шумить потік, що то власне Буркутом зветься — так писала в листах до рідних, і було в тій природі щось, що таки розтоплювало холодну крижину смутку. І ВЯЇЄ писалося, і вже працювалося, і повертався нехай не найкращий, а таки розпогіднений настрій. Вірші складались невеселі, але якісь мовби вичарувані тим гірським краєм:

Темна хмара, а веселка ясна, Що ти робиш, дівчино нещасна? Ореш тугу, сієш на ній смуток... Схаменися, який з того скуток...

З Буркута писала Франкові:

"Посилаю оце кілька віршів і прошу не друкувати їх всі на купу, чогось я сього не люблю, а так, щоб

"Ритми" йшли окроме, "Хвилини" окроме, рівно ж і "Легенди", все в різних числах, аби не обридати занадто людям моїми творами. "Одержиму" все-таки ще притримаю; розправа про драми — mea culpa — ще не перекладена, але таки буде перекладена..."

Напевне, уперше після повернення з Болгарії хотіла взятися до писання "Віли-посестри". Видно, то також гори викликали в уяві відважну красуню, що побраталася з юнаком, і той її кінь — тримали його в леті чудесні крила, і скорявся Вілі у своїй буйній непокорі. Тільки ще, мабуть, не прийшов був час писати про Вілу, не укладався вірш так, як належалося. Може, надто близькою ще була смерть побратима, аби саме так написати про неї, треба було, аби своє і не своє злилося докупи, так зцементувалося й так викресалось, як воно трапилось десять літ пізніше, — потрібен був час, аби могла сказати:

Погребовий спів заводить Віла — люди кажуть: "грім весняний Чутно". Сльози ронить Віла в лютім горі — люди кажуть: "се весняний дощик"...

Читала колись — ох, та се давно вже й було! — про вілу в Старицького: віла живе в горах. Подібна до нашої русалки чи й мавки. Тільки віла сербська більш доброчинна, ніж злочинна. Вона дуже гарна, має чудовий голос, жартує часом з юнаками, а більше піклується про них і про Сербію... Віла й мавка — чи не мають вони й справді чогось спільного, чи не рідні вони сестри? Та мавка зеленокоса з волинських лісів і войовнича віла з гір — обидва здатні на самопожертву в ім'я побратимства — а чи й сама Леся не така? Бо чи могла б інакше зрозуміти тих обох?

Але то не тепер. Таке знаття прийде пізніше. Тепер вона ще не відає навіть, на що здатна і що зробити може, її, як завжди, терзає думка, що не встигне скінчити хоч половини того, що має на мислі.

І все-таки я наново шукаю старого папірусу, там мусить бути щось, до мене звернене. Маленьке бісеня притихло, присмирніло, воно

втомилось, я посадила його до себе на плече, і тільки я одна його бачу, і відчуваю на плечі тягар, але позбутися його не можу — і не хочу.

Шукаю старого папірусу, хоч знаю вже тепер напевно, і не сумніваюсь, і не стидаюсь свого безсилля — не зможу дописати, і не лише тому, що не маю влади над словом і не маю мудрості такої, як вона: щоб дописати, додумати і те зробити, що комусь перешкодила довершити смерть,— треба дивитись на світ очима тієї людини. Треба нею стати,— а це неможливо. Задум належав не мені — і одне-єдине рішення, єдине розв'язання було б правильним — те, котре знала вона і котрого не встигла сказати.

Розумію вже, чому Ніка Самофракійська зосталася такою, як її знайшли.

Дописувати за когось неможливо, як неможливо дожити чуже життя.

Дорога до Сан-Ремо — і знову, як весною, Львів.

І знову невдоволена собою, бо дозволила настроєві запанувати над холодним раціоналізмом, дозволила собі відверті і запальні розмови. Чи то щось було в тому львівському кліматі, що зневолювало її до вибуху й суперечок? Заходила до Кривинюка — свого доброго приятеля й майбутнього чоловіка молодшої сестри Лілі — той мало змінився, відколи бачила його в Києві, хіба що схуд. Але з усього видно було, що живе в скрутних умовах — поганенька кімнатка, і не надто нове вбрання, і не надто багата вечеря.

Кривинюк звідався, що найвигідніший поїзд до Відня відходить зранку,— тож Леся надумала побути день у Львові, щоб перепочити,— а з того нічого не вийшло, бо замість перепочинку мало не цілий вечір сперечалася з Трушем і Ганкевичем — і все з приводу Франка.

— О, пане Миколо,— сказала Ганкевичу в першу ж хвилину зустрічі.— Аби ви тільки знали, яку я мала охоту вилаяти вас ще навесні, так ви мені з тими брошурами зле зробили! Та такі затримки відбивають у багатьох товаришів охоту працювати, невже се не можна зрозуміти? Я вже навіть шкодувала, що поклалася на вас у цій справі.

Ганкевич знаходив для себе виправдання — кошти, затримки в друкарні, коректура.

— Вибачте, панно Лесю, що так трапилось, але ж не кожен з нас тут має стільки енергії і стільки завзяття, як, скажімо, пан Франко!

— Франко! Часом мені здається, що, коли б можна було, на Франка поклали б ще більше клопотів і праці, так ніби він сам один мусить виводити Галичину до світла!

— Ви нас трохи ображаєте, панно Лесю, бо...

— Нехай я перебільшила в запалі, я розумію, але ж то наше лихо, що життя від однієї людини вимагає стільки цнот заразом!

Труш став на бік Ганкевича:

— Гадаю, що то не біда, а наше щастя, той Франків універсалізм, ми повинні радіти, що маємо такий колосальний талант, що в одній особі поєднується белетрист, поет, науковець...

— Допоможу вам порахувати,— спалахнула Леся,— і практик, і публіцист! Таж долю нашого живого письменника-борця можна зрівняти з долею Mädchen für alles, і скільки б він у собі не містив, скільки не тягнув, ніхто йому не скаже: годі, відпочинь, я перейму!

— А для чого переймати, коли, одначе, ніхто краще од Франка не зробить його роботи! Зрештою, кожен має своє коло щоденних громадських обов'язків.

— Жартуєте, пане Ганкевич! Ніхто не напише краще буденної газетної замітки, не дасть якогось опису господарської вистави? Невже ви не бачите за тими описами скручених голів справді поетичних і глибоких задумів? Чи не розумієте, що та повсякденна Франкова газетна робота відбивається погано на його літературній діяльності?

— Перепрошую, панно Лесю, але то вже чистий літератський аристократизм! Невідомо, яку б вартість мали ті "скручені голови", за котрими ви так уболіваєте,— а робота газетна має свій незагайний відгук у житті суспільності.

— Як собі хочете, пане Труш, але для мене "Зів'яле листя" має більшу вагу і значення, аніж усі його газетні замітки!

Тепер уже Труш і Ганкевич аж ніби забули, що розмовляють з гостем — та ще й з жінкою.

— Ви робите препогану послугу Франкові, боронячи його не знати від чого! Він би мав чутися ображеним такою обороною, бо ви применшуєте заслуги Франка перед народом.

Леся нервувалась, підносила до уст хустинку, аби притишити раптовий кашель, на блідих щоках спалахнув рум'янець, і вона все тулила до щоки холодну долоню, ніби хотіла змусити себе заспокоїтись. Але не могла. Згадала, як колись давно, ще в Колодяжному, Франко переказав їй план однієї драми — план здався їй дуже цікавим, оригінальним, але потім, побачивши елементи того плану у "Кам'яній душі", сказала Франкові:

— Дорогий метр, а знаєте, я від вашого задуму сподівалася більшого.

Франко, і сам не радий до кінця із зробленого, відповів:

— Що ж пораджу, се правда, довелося скрутити планові голову — б стільки причин, від мене зовсім не залежних: умови моєї роботи, умови мого життя, умови нашої сцени — чи можу я на те вплинути, змінити, панно Лесю?

їй бачилися ті бідні "скручені голови", і вона вже зовсім розгнівано кинула Трушеві:

— А коли б так вас, митця, примусили шильди малювати та вагони фарбувати для громадського добра та хліба насущного, а пейзажам голови скрутити?

— Але ж то зовсім що іншого! — образився художник.

— А вам, пане Ганкевич, якби казали плаЦи для мітингу замітати, скрутивши голови вашим промовам?

— Що ж, якби треба...

— Мені було б вас дуже шкода!

— То се, значить, ви нарікаєте на практичну роботу Франка?

— Так, так! Жалую! За тою практичною роботою міг би загинути літературний талант, коли б не був таким сильним, надлюдськи потужним, як у Івана Франка!

— А я таки думаю, що такий писатель, як Франко, ніколи не скаржиться на замітання плаців,— сказав Труш,— бо знає, що тим він готує путь іншим, може, й більшим талантам, що, напевно, розів'ються при ліпших умовах...

— Хотіла б я дожити до тих ліпших умов. Коли б хоч так!

— Панно Лесю, прошу вас дуже, заспокойтеся, не можна так близько брати до серця...— Труш хотів якось припинити вже ту суперечку, та Леся не згодилася.

— Як не будемо брати таких справ до серця, то можемо занапастити літературу нашу, звести весь літературний розвій до газетної справи!

— Але ж і Геркулес чистив стайні! І то честь для громадянина — замести плац для народу, для звичайної навіть публіки! Певно, кожен має свої переконання, і коли панна Леся бажає займатися тільки чистою літературою, а не замітати плаци, то має на те право — панна Леся насамперед жінка...

Мусила б узяти все на жарт — тоді б не скінчилася та суперечка так важко для неї. Але забракло почуття гумору в той мент, бо все було надто болючим, надто поважним. Аж задушно їй зробилося, мало не до млості, хоч було в кімнаті не надто тепло. Ганке-вич і Труш вибачились і знову просили не брати всього так близько до серця — чей же на те не дозволяє панні Лесі здоров'я, але хіба щось могло допомогти? Уже не знала, хто має рацію, хоч ніби й не почувала себе ображеною чи "побитою по всіх пунктах" у суперечці. І все-таки... Хто має рацію? Ні, її робота — не "чиста література", ні, і нехай вона не так часто пише те, що "треба",— але ж усе, що вона пише, то таки потрібне, потрібне, нехай не підступає сумнів, бо інакше — навіщо бореться за життя, чи не для того, щоб писати? Що ж, нехай вона ніколи вмисне, з виразним наміром, не віршувала, нехай ніколи не кликала вірші до себе — але ж вони самі йшли на думку, а думка була розтривожена не тільки особистим болем чи почуттям, думку тривожило все людське, все яшве.

Ані Ганкевич, ані Труш не здогадувались, що потім вона проплакала півночі після тієї розмови — вона, котра не плакала часом і в найважчі хвилини життя. Все марилися їй оті "скручені голови", і вона думала, що

Франко повинен би її зрозуміти, і її слова, і сльози, бо ж не був він аж такий невразливий до тих "скручених голів" — хоча, хай би краще був таким, яким уявляли його собі Лесині співбесідники!

І вже пізніше, по двох роках, описуючи Франкові у листі цю розмову, Леся запитувала:

"Чому все має право на сльози: і туга материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?.. І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи, і не загинув, то він сильний".

Наступного ранку вона від'їхала до Відня,, а далі — в Сан-Ремо. Перелітний птах, змушений мандрувати за сонцем, щоб жити. Перелітний птах, котрий вічно тужить за рідною землею.

Кінь крилатий кров почув гарячу, зпявся вгору, мов кривава іскра, і помчав далеко, в дикі гори...

Похапцем, гарячково, так ніби йому залишалось зовсім мало часу, він вирізав на гладенькій поверхні грушевого дерева того коня з крилами і Білу Вілу на коні. Тепер він знайшов, що шукав. Біла Віла летіла на крилатім коні, дивовижно гарна у своїй безсмертній тузі, у своєму гордому переконанні, що має право вершити людську долю, і водночас — нещасна у своєму горі, у своїй безмірній втраті. Вона зосталася без побратима не тоді, коли забила його власною рукою,— ще тоді зосталася вона самотньою, коли побратим зневірився у ній, коли міг лишень припустити можливість зради. На одному боці дерева він вирізав горду Вілу, на другому — самотню Вілу.

Віща Віла плаче. Віща Віла вбила побратима. Віща Віла хоче вмерти, але їй навіки судилося безсмертя і навіки судилася мука.

Ходять в горах світляні веселки, По долинах оживають ріки, В полонинах трави ярі сходять, І велика понадхмарна туга Нам на землю радістю спадає...

Три руки має Віла, і однією рукою вона утримує крилатого коня, другою пестить обличчя мертвого побратима, котрому сама одібрала життя, а третя долоня прикриває очі Віщій Вілі, бо не хоче, не може Віла бачити того, що мусила вчинити і вчинила.

Як і той кінь — трирука Віла була розв'язанням несподіваним, але зрозумілим йому самому.

Якось придбав старовинну ікону. Ретельно відчищав од брудно-червоного, не знати ким нахляпаного лаку ікону — і ласкавий світлий лик жінки-матері відкрився йому. І дивне щось запримітив відразу, але не відразу усвідомив, у чому ж те дивне полягало, а потому побачив: мала та жінка три руки. Одну притуляла до грудей, тонкі смаглі пальці були стулені докупи, рука була делікатна й ніжна, при зап'ясті її околював вузький, з золотим кантом, старанно й тонко виписаний, рукав сорочки. Друга рука підтримувала дитину, і була чомусь не така делікатна, а ще більш смагла, і пальці виглядали міцнішими, грубілими, а десь раптом зовсім несподівано, якось знизу, зводилася ще одна долоня, ледь окреслена, легка, однак напрочуд гарна, здавалося, що пальці ворухнуться — і долоня прикриє тіло маляти, захищаючи його від усіх-усіх напастей, від тягаря життя й невідомості.

Віла також мусила мати три руки, бо так той образ увійшов у його розуміння, так глибоко закорени" ся, що не здавався йому чужим, а найбільше тоді, коли вже знав, що зобразить Вілу, саме Вілу, а не що інше, коли ритм таємниці, записаної на дереві, злився з ритмом того дивного білого вірша, вільного і водночас міцного, і все розв'язалось, і вирішилось, і набрало чіткості, і він ледве встигав за своєю думкою малюючи чорний первинний ескіз — і переносячи його на дерево, і відшукуючи найтонші штрихи, які надавали зображеному життя й затаєності. Його Віла мала бути саме такою і такою мусила зостатися, а

іншою він її не бачив від самого початку, коли ще навіть не відав добре, що то буде саме вона.

Закінчивши роботу, художник довго не відважувався поглянути на зроблене як сторонній, щоб оцінити витвір, бо зроблене стало частиною його самого.